

UOT 2:008; 37; 316.37

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ TOLERANTLIĞIN YERİ VƏ AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ MÜHİTİNƏ TƏSİRLƏRİ

Fərəh Cabbar qızı Cəlil

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mingəçevir Dövlət Universiteti

farah.calil@mdu.edu.az

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin tərkib hissəsi olan tolerantlığın klassik poeziyamızda və nəsrimizdə təbliğindən bəhs edilmişdir. Hürufilik ideyalarının əsas tərkib hissəsi olan tolerantlıq düşüncəsinin Nəsimi yaradıcılığında, Ə. Haqverdiyevin “Qacar” tarixi dramında ifadəsi formalarına nəzər salınmışdır. Müasir Azərbaycanının qurucusu Ümummilli lider Heydər Əliyev siyasətinin də əsas tərkib hissəsi olan və bu düşüncənin pedaqoji fikirdə yeri və rolundan bəhs olunmuş, müasir tədrisə tətbiqi məsələlərinə toxunulmuşdur.

Eləcə də hazırda müasir gəncliyin bu istiqamətdə formalaşması üçün Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın pedaqoji mühitin dünya standartları səviyyəsində inkişafına xüsusi diqqət ayırdığından bəhs olunur.

Açar sözlər : Azərbaycan, dövlət tolerantlıq, pedaqoji, təhsil

Giriş

Uzun tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin əsas prioritetlərindən biri də tolerant düşüncə tərzii olmuşdur.

Azərbaycanın tarixi ərazilərində qurulan bir çox dövlətlər, o cümlədən, Atropatena, Albaniya, Şirvanşahlar, Səfəvilər və s. dövlətlərinin tərkibində müxtəlif azsaylı xalqlar və etnik topluluqlar yaşamışdır. Azərbaycan ərazisində dövlət qurmuş türk etnosunun bir parçası olan Azərbaycan türkləri ölkə daxilində yaşayan digər xalqlara qarşı hər zaman tolerant münasibət bəsləmiş, xalqımız həmin topluluqların milli mənsubiyyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq onlarla ortaq etnomədəni dəyərləri formalaşdırmağa çalışmışdır.

Azərbaycanın islamı qəbul etməsi ilə xalqımız arasında dini-mənəvi amillərimizə yeni kolorit qatılmışdır. İslamın başqa dinlərə nisbətən daha humaist mövqeyi “Quran”ın Bəqərə surəsinin 4-cü və 5-ci ayətlərində də öz əksini tapmışdır.

- O kəslər ki, sənə göndərilənə (“Quran”a) və səndən əvvəl göndərilənlərə (“Tövrat”, “İncil”, “Zəbur”) iman gətirər və axirətə də şəksiz inanırlar,

- O məhz onlar öz Rəbbi tərəfindən (göstərilmiş) doğru yoldadırlar. Nicat tapanlar (axirət əzabından qurtarıb axirətə qovuşanlar) da onlardır [2].

Bu ideyanı mənimsəyən xalqımız öz dövləti daxilində müxtəlif dinlərə sahib xalqlara qarşı liberal münasibət bəsləmişdir.

Lakin unutmamalıyıq ki, islamaqədərki dövrdə türk etnosunun sahib olduğu şamançılıq ideyasının kökündə də tolerantlıq düşüncəsi geniş yer almaqda idi. Səlcuq, Qaraxanilər dövlətlərinin islamlaşdırdığı Orta Asiya oğuz türkmən boyları daha sonra Səlcuk imperiyasının tərkibində İrana daxil oldu və qam-şaman mədəniyyəti ilə sintez olunmuş düşüncə oğuz türkmənləri vasitəsi ilə İrana və Cənubi Azərbaycan ərazilərinə daşındı. Beləliklə də, Cənubi Azərbaycanda və İranın müxtəlif bölgələrində yaşayan oğuz-türkmən boyları arasında qəbul edilən islam şamançı düşüncə tərzii ilə sintezləşərək, Azərbaycanın tolerantlıq ideyalarına yeni rəng qatmış oldu. Xüsusən Hülakülər dövründə islam islahatları Şamançılığın islamla qarışaraq, ələvilik təriqətinin yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda tolerantlıq ideyasının ən bariz nümunəsi olan təriqətlər

Azərbaycanda tolerantlıq ideyasının ən bariz nümunəsi olan təriqətlər türk təsəvvüf məktəbinin bir qolu olan hürufilik, bektəşilik və qızılbaşlıq idi.

Hürufilik fəlsəfəsi insanı dininə, milli mənsubiyyətinə, məmləkətinə görə kateqoriyalara ayırmırdı. Hürufilik düşüncəsinə görə kamil, arif, qafil, cahil və div insan var idi. Bu isə tolerantlığın ən yüksək ifadə forması idi. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün Nəsimidən bir beytə nəzər salaq:

*“Kim ki, əsrari Nəsimi bilmədi,
İzzəti-Fəzli Nəimi bilmədi,
Divi Rəhmai Rəhimi bilmədi,
Məzhəri-zati qədimi bilmədi.”* [3, s. 29].

Hürufilərin mənimsədiyi Ənəl Həqq sözünü ilk dəfə işlətməmiş Şərqi böyük filosofu Mənsur Həllaca görə də bütün dinlər bir ağacın qol budağıdır. Bu böyük sufinin fikirlərinə görə insandan yalnız bir dinə xidmət etməyi tələb etmək olmaz [3, s. 31].

Bu düşüncənin davamçısı olan Nəsimi yaradıcılığında “mən” həyatdır, gözəllikdir, kainatdır, bəşəriyyətin taleyidir. Elə bu səbəblə də Nəsimi yazırdı:

*“Aşiq qatında küfr ilə islam birdir,
Hər qanda məslək eyləsə aşiq əmirdir.
Bütخانə ilə Kəbəyi vəhdətdə fərq edən,
Mənidə baliğ olmamış, ol gərçi pirdir.”* [1, s. 28].

Bu şeir nümunəsi hürufilik ideyasının nə qədər tolerant fəlsəfi düşüncə tərzini olduğunu göstəricisidir. Daha bir tolerant baxış tərzinə sahib türk təriqəti ələvi-bektəşilik və onun davamı olan qızılbaşlıq idi. Onlar bəşəriyyətə “Gəlin canlar bir olalım” mesajını verməkdə idilər. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, S. Mümtazın qeydlərinə görə Nəsimi hürufilik ideyasını mənimsəmədən öncə ələvi-bektəşilik təriqətinə mənsub olmuşdur. Bu fikri təsdiqləyən bir nümunəyə diqqət yetirək:

*“Surətdə gərçi Bəktəşi çoxdur Nəsimi tək,
Mənidə baliğ olmamış gərçi pirdir.”* [3, s. 28].

Türk-islam tolerant düşüncə tərzinin ən bariz ifadə formalarından biri də Ələvilinin İsvaviliyə münasibəti idi. “Əhdi-Cədid” də İsa peyğəmbərin insanlığa mesajı olan “Yeyin mənim ətimi, için mənim qanı” yaxud “Mənim cismimi dadan və qanımla içən əbədi həyat qazanır” (İoan:53). Şüarı ələvi bektəşilər tərəfindən mənimsənilmişdi. İsanın qanı isə xristianlıqda şərabın simvolu kimi düşünülürdü. Ələvilər toplandıqları ibadət xarakterli məclislərdə şərabı içmədən şərab dolu badəni əllərinin arxa hissəsi ilə bir birinə toxunduraraq “gəlin canlar bir olalım” ifadəsini işlədirdilər. Bu isə yalnız islam dininə deyil, digər dinlərə o cümlədən dini baxışlarında isavilyə məxsus olan insanların da eyni dini sosial statusa məxsusluğunu göstərirdi. Dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq “bütün canların” yer üzündə bir olması ələvilik dünya görüşünün əsas prinsipi idi.

“Quran”ın müxtəlif ayələrində İsa peyğəmbərə böyük sevgi islamın sintezi kimi ələvi bektəşilikdə tolerantlığın ən bariz nümunəsi kimi öz əksini tapmışdı.

“Gəlin canlar bir olalım” şüarı ilə çıxış edən Ələvilinin məhz bu keyfiyyətləri Osmanlı dövlətində (Sultan Murad dövründən başlayaraq) xristian əsilli avropalı əsirlərin ələvi təriqətini seçərək osmanlı ordusunun bir parçasına çevrilməsinə xidmət edirdi.

Tarixin sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dövlətçiliyinin ən uğurlu şəxsiyyətlərindən olan Şah İsmayıl Xətəinin yaratmış olduğu Səfəvi ordusunun böyük əksəriyyəti ələvilik təriqətinə mənsub türkmənlərdən formalaşmışdı. Səfəvi xanədanının yaradılmasına çalışan Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydərin ideyalarına sadıq qalaraq Səfəvi dövlətinin yaradıcısı Şah Xətəinin ordusunun əsas tərkib hissəsi ələvi qızılbaşları olan türkmən qolları kimi şamlu, ustaclu, türkmən-təkəli, rumlu, avşar, çəpni və s. tayfalardan ibarət idi. Bu səbəbdən də tolerantlıq Səfəvi dövlətinin əsas ideyasını təşkil edirdi.

Tolerantlıq ənənəsinə sadıq qalanlardan biri də Səfəvi xanədanının ideya davamçılarından olan Şah Qacar idi.

Təsadüfi deyil ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” tarixi dramında müəllif Qacarın Gürcüstanı yenərkən əsgərlərinə etdiyi xəbərdarlığı diqqət çəkir: “Üç gün qoşuna qarət izni verirəm. Amma məbadə kəlisələrə əl vurasınız... Kəlisə Allahın evidir. Ehtiramı müsəlmana vacibdir” [4, s. 182].

Bu ənənə çar Rusiyası dövründə Azərbaycan maarifçilərinin ideyalarında da davam etdirilir, onlar tərəfindən xalqlar arasında dinindən, dinindən asılı olmayaraq, birlik, bərabərlik ideyası təbliğ edilirdi.

Azərbaycanda tolerantlıq ideyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu

Yüzlərlə formalaşan bu dövlətçilik ideyanın ən görkəmli varisi isə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurucusu Ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Buna ən bariz nümunə Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda xalqçılıq prinsiplərinə əsaslanması və Azərbaycan xalqının milli kimliyini azərbaycanlı olaraq təyin etməsi ilə bağlıdır. “Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam” şüarı ilə çıxış edən Ümummilli Lider milli kimliyindən asılı olmayaraq, ölkəmizdə yaşayan hər bir vətəndaşın bərabərhüquqlu olduğunu və Azərbaycançılıq ideyaları ətrafında birləşdiyini sübut etmiş oldu.

Ulu Öndərimizin tolerantlıq ideyasının pedaqoji fikrə təsiri, gəncliyin təlim və tərbiyəsindəki roluna xüsusi əhəmiyyət verirdi. “Heydər Əliyevin milli vətənpərvərlik konsepsiyasında ən önəmli yerlərdən birini də müasir nəsli milli ruhda, milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək məsələsi tutur. Müasir nəsli milli ruhda tərbiyəsi: - soy-kökümüzdəki, milli mədəniyyətimizdəki, adət-ənənələrimizdəki, milli-mənəvi varlığımızdakı müsbət və mütərəqqi cəhətləri yeniləşdirməkdən, dirçəltməkdən və təlim-tərbiyə prosesində ondan maksimum istifadə etməkdən ibarətdir” [7].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli ideyalarına sadıq qalan İlham Əliyev bu gün Azərbaycan cəmiyyətində tolerantlıqlığın inkişaf etdirilməsi yolunda bir çox tədbirlər planı həyata keçirir. O, Azərbaycanda mövcud tolerantlıq düşüncələrinin milli düşüncə və islam mədəniyyətinin əsas faktorlarından biri olduğunu belə qeyd edir: “Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətinin prioritetlərindən biridir, milli və dini tolerantlıq yüksək dərəcədə təmin edilir” [5].

Eyni zamanda Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev fondunun nəzdində təşkil edilmiş “Azərbaycan tolerantlıq məkanı” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən bir çox tədbirlər yalnız Azərbaycanda deyil, Azərbaycan məkanından kənara çıxaraq bir çox ölkələrin eyni fikirdə olan təşkilatları ilə birgə tədbirlər planı həyata keçirməkdədir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideyalarının davamçısı olan İlham Əliyevin səyi ilə Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlıq ideyaları gənc nəsli tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə hazırkı şəraitdə bütün Ali təhsil ocaqlarında “Azərbaycan multikulturalizmi” və “Multikulturalizmin əsasları” fənləri bakalavr və magistratura pillərində tədris edilməkdədir.

Rəşad İlyasovun da qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan multikulturalizmi” və “Multikulturalizmə giriş” fənlərinin ali təhsil müəssisələrində tədrisi dövlət siyasəti və həyat tərzi olaraq daima əhəmiyyət kəsb edir” [8].

Göründüyü kimi, Azərbaycanda tolerantlıq ideyalarının formalaşması Azərbaycan dövlətçilik tarixinin inkişafı ilə bağlıdır. Bu düşüncə Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf mərhələlərinə uyğun şəkildə formalaşmış bu düşüncə dövlət siyasətinin əsas tərkib hissəsi olmaqla yanaşı ədəbi-bədii prosesin də tərkib hissəsi olmuşdur.

Müasir dövlətçilik ənənəsinin qurucusu Ümummilli lider Heydər Əliyevin də dövlətçilik siyasətinin əsas prioritetlərindən olan tolerantlıq ideyası bu gün də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilməkdədir. Bu baxımdan müasir pedaqoji fikrin inkişafında tolerantlığın tədrisə tətbiqi günümüzdə qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdir. Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan tolerantlıq ideyasının tədrisə tətbiqi gənc nəsli bu ideyanın davamçıları olaraq yetişməsində mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı, H. Fədakar şair: İmadəddin Nəsimi: [həyat və yaradıcılığı haqqında] / Həmid Araslı; red. M.Arif. - Bakı: EAAzf, 1942, 19 s.

2. Quran (Tərc. Bünyadov Z. və Məmmədəliyev V.). Bakı: Elm, 2005, 604 s.
3. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Azərbaycan dilinin qaynaqları. Azərbaycan dili və tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 440 s.
4. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2005, 504 s.
5. Prezident İlham Əliyev: “Azərbaycanda milli və dini tolerantlıq yüksək dərəcədə təmin edilir” [Elektron resurs] URL: <https://scwra.gov.az/az/view/news/8422/prezident-ilham-eliyev-azerbaycanda-milli-ve-dini-tolerantliq-yuksekk-derecede-temin-edilir>
6. Mehriban Əliyevanın fəaliyyətində multikulturalizm dəyərləri: Qeyri-Maddi İrsin qorunması [Elektron resurs] URL: <https://mehribanalievva.preslib.az/media-upBG4fVsbT.html>
7. Muxtarova N. Heydər Əliyevin milli vətənpərvərlik elmi konsepsiyası. Yeni Azərbaycan URL: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e11386_az.html
8. İlyasov R. Multikulturalizm və onun tədrisi məsələsi [Elektron resurs] URL: <https://multikultural.az/az/multikulturalizm/800/multikulturalizm-ve-onun-tedrisi-meselesi/>

THE PLACE OF TOLERANCE IN THE POLICY OF HEYDAR ALIYEV AND ITS IMPACT ON THE PEDAGOGICAL ENVIRONMENT OF AZERBAIJAN

F.Jalil

doctor of sciences in philology, professor
Mingachevir State University

Abstract: *The article is devoted to the theme of tolerance, which is an integral part of the tradition of Azerbaijani statehood. Tolerance was the main idea of Azerbaijani classical poetry and prose. The idea of tolerance was also the main component of the ideas of Hurufism, which was spread in the prose of Nasimi, the historical drama "Qajar" by Hakverdiev, etc. e.*

Further, the idea of tolerance became an important part of the policy of the founder of modern statehood, the national leader Heydar Aliyev. Referring to the ideas of Heydar Aliyev, the current pedagogy applies the ideas of tolerance to modern education in universities.

The article also touches upon the topic of developing a pedagogical environment at the level of world standards for the formation of modern youth with the help of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev, and the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan, Mrs. Mehriban Aliyeva.

Keywords: *Azerbaijan, state tolerance, pedagogy, education*

МЕСТО ТОЛЕРАННОСТИ В ПОЛИТИКЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ЕЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ СРЕДУ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ф.Джалиль

доктор филологических наук, профессор
Мингячевирский государственный университет

Резюме: *Статья посвящена теме толерантности, которая является неотъемлемой частью традиции Азербайджанской государственности. Толерантность была главной идеей Азербайджанской классической поэзии и прозы. Идея толерантности так же была главной составляющей идеей хуруфизма, который распространялся в прозе Насими, исторической драме «Каджар» у Хаквердиева и т.д. Далее идея толерантности стало важной частью политики основателя современной государственности Общенационального лидера Гейдара Алиева. Ссылаясь идеям Гейдара Алиева, нынешняя педагогика применяет идеи толерантности современному обучению в вузах.*

В статье так же затрагивается тема, о развитии педагогической среды на уровне мировых стандартах для формирования современной молодежи с помощью Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева и Первого вице-президента Азербайджанской Республики госпожой Мехрибан Алиевой.

Ключевые слова: Азербайджан, государственная толерантность, педагогика, образование

Elmi redaktor: fil.e.d., dos. F.Namazova

Çара təqdim edən redaktor: t.f.d., dos. N.Zeynalov

Daxil olub: 28.06.2023

Çара qəbul edilib: 04.07.2023